

Badania

Renata Jasnos

Deuteronomium
jako „księga”
w kontekście kultury
piśmienniczej
starożytnego Bliskiego Wschodu

Akademia „Ignatianum”

Wydawnictwo WAM

Kraków 2011

Wstęp

Zgłębiając historię początków pisma na starożytnym Bliskim Wschodzie i specyfikę kultury piśmiennej, trzeba skonfrontować się ze znaczącymi dla nich zjawiskami. Jako pierwsze z nich należy wskazać fenomen geograficznego kontekstu powstania alfabetu. Początki zapisu alfabetycznego ukształtowały się nie w piśmiennym Egipcie (hieroglify) ani Mezopotamii (kliny), w dwóch rozwiniętych kulturowo „światach” – kolebkach najstarszych cywilizacji, ale na terenach „pomiędzy”. Najstarsze świadectwa początków zapisu alfabetycznego, określone jako świadectwa pisma protosynajskiego i protokananejskiego wskazują wymownie na tereny bliższe ziemiom „biblijnym”. Warto podkreślić zasięg przełomu, który nastąpił tu wraz z użyciem zapisu alfabetycznego. Jak zauważa Frank Moore Cross, zanim powstał alfabet, w śródziemnomorskim i orientalnym świecie istniały już złożone systemy pisma, każdy – jak się wydaje – niezależny od innych¹, tymczasem alfabet powstał tylko raz, tylko jeden; i ten jeden alfabet dał zarazem początek wszystkim alfabetom².

Jako drugi chcę poruszyć fenomen „oralności pisma” – istotny dla rozumienia starożytnych pism. Zapis, tekst, począwszy od początków pisma, poprzez dalsze etapy rozwoju, świadczy nie tylko o piśmienności, ale paradoksalnie – także o oralności, bowiem przejście w kulturze nie miało charakteru przełomu, ale trwającego dłużej procesu. Wystarczy uświadomić sobie, że w starożytnym „piśmiennym” społeczeństwie pisało kilka procent ludzi. Oralność (tzw. pierwotna) nie tylko długo jeszcze towarzyszyła

¹ Jednak niektórzy uważają, że te systemy nie powstawały bez kontaktów między poszczególnymi z nich; por. B.P. POWELL, *Writing. Theory and History of the Technology of Civilization*, Malden, MA – Oxford 2009, s. 4.

² F.M. Cross wylicza następujące systemy zapisu przedalfabetycznego: sumeryjski (kliny), egipski (hieroglify), protoelamicki, protoindyjski, kreteński (p. linearne A i B), hetycki (tzw. hieroglify hetyckie) oraz chiński; por. F.M. CROSS, *The Invention and Development of the Alphabet*, w: W.M. SENNER, *The Origins of writing*, Lincoln, NE 1989, s. 77.

piśmienności, ale piśmienność służyła najpierw oralności! Pisząc o odmiennej dynamice kultur oralnej i piśmiennej, Grzegorz Godlewski wskazuje na sposoby wpływu słowa, w zależności od tego, czy oddziałuje ono jako wypowiedane – w ramach kultury oralnej, czy jako pisane – funkcjonujące w kulturze piśmiennej. „Słowo żywe i pismo, [...], nie tylko są odrębnymi formami komunikacji, powołującymi do życia swoiste zachowania i praktyki komunikacyjne, ale również wytwarzają właściwe sobie role i instytucje kulturowe, więcej, modelują same podstawy kultury: poczynając od kulturowo warunkowanych zasad percepcji, poznania i myślenia, poprzez wzory relacji i więzi międzyludzkich, po zasady organizacji życia zbiorowego”³. Zatem, badając kulturę piśmienną w starożytności, nie można pominąć jej elementów oralnych bez niebezpieczeństwa zniekształcenia obrazu tej kultury.

Jest jeszcze jedna interesująca kwestia, nieco innego typu, związana z literaturą biblijną, na którą chcę wskazać. Świat nauki posiada całkiem zasobne już zbiory dokumentów i literatury pisma klinowego (choć wciąż jest to tylko nieduża część tego, co skrywają telle i piaski). Tymczasem z pierwszej połowy I tysiąclecia pozostało niewiele tekstów zapisanych pismem alfabetycznym. Przetrwały pojedyncze inskrypcje monumentalne (na kamiennych powierzchniach) albo krótkie zapisy na skorupach naczyń. A zatem czas po przełomie pozostaje w dużej mierze niepoznany. Wiadomo, że pisano, o czym świadczą odciski pieczęci ze sznurkami, jakie pozostały po pieczętowanych dokumentach. Ale papirus nie zachował się (najstarszy zachowany zbiór pochodzi z Qumran, a jego zwoje datuje się na okres od III w. przed Chr.). Coś jednak przetrwało, przetrwały te teksty, które podlegały nieustannej transmisji, poprzez proces kopiowania „przeniesione” przez przestrzeń wielu wieków. Do takich większych kompozycji, które rozdziły się stopniowo – począwszy od pierwszych wieków stosowania pisma alfabetycznego (w Palestynie od VIII w.) obok literatury greckiej, należy zbiór pism biblijnych. Ale nie oznacza to, że teksty te były przekazywane przez kopistów „biernie”. Proces przepisywania łączył się bowiem nierzadko z dalszymi pracami nad pisarską kompozycją, która w starożytnej kulturze piśmiennej nie powstawała jako jednorazowy akt zapisu.

Pierwsze wnioski wynikające z przedstawionych zjawisk prowadzą do konieczności zweryfikowania wyobrażeń na temat pisma i pisania w starożytności. Poznanie aspektów piśmiennej kultury oraz jej wczesnych dzie-

³ Por. G. GODLEWSKI, *Jack Goody, uczoney w piśmie*, w: J. GOODY, *Logika pisma a organizacja społeczeństwa*, Warszawa 2006, s. 12.

jów, tego, jak było postrzegane, rozumiane i w jakim kontekście praktykowane pismo, mogą zmienić spojrzenie na współczesną interpretację powstających wówczas pism.

Celem opracowania jest przedstawienie biblijnej idei „księgi” w aspekcie kulturowym i teologicznym. Problem badawczy można sprowadzić do pytania: jaka koncepcja dokumentu pisanego – „księgi” – została wyrażona w Deuteronomium. Ten problem sytuuje się w szerszym kontekście rozumienia „księgi” w tekstach biblijnych, a także w kontekście specyfiki starożytnego procesu literackiego opracowywania kompozycji piśmiennej.

Praca stanowi próbę nowego podejścia do wybranej księgi biblijnej, którą jest Deuteronomium, w szerszej perspektywie kultury piśmienniczej starożytnego Bliskiego Wschodu. Początki pisma, praktyki i zwyczaje związane z pisaniem, nauką pisania oraz tworzeniem dokumentów i dzieł o zróżnicowanym charakterze – a także rozumienie i rola „ksiąg” w życiu społecznym – będą stanowiły materiał porównawczy dla zrozumienia analogicznych (albo oryginalnych) koncepcji i idei zawartych w Biblii.

Podjęty temat wpisuje się w zagadnienie piśmiennictwa w starożytności, a zwłaszcza w zagadnienie rozwoju pisma i kultury piśmienniczej oraz jej wpływu na zjawiska społeczne i religijne. Ta problematyka zostanie podjęta w badaniach stanowiących próbę poszukiwania nowego podejścia do zagadnień biblijnych poprzez powiązanie ich z problematyką kulturoznawczą. Temat dotyczy kwestii kluczowej dla studiów biblijnych – rozumienia „księgi” w kręgu kulturowym, w którym żyli autorzy biblijni – a jednocześnie stanowi jeden z istotnych problemów antropologii kultury. W tę tematykę wpisuje się także kwestia początków pism/ksiąg biblijnych, która w ramach pracy jest podjęta w odniesieniu do Księgi Powtórzonego Prawa, ze względu na jej formę, treści i czas powstawania. Ta księga została wybrana z kilku powodów: ze względu na bogatą terminologię związaną z pisaniem i pismem („księga”, dokumentem), a także ze względu na jej genezę, na długi proces rozwoju, oraz ze względu na możliwość uchwycenia za jej pośrednictwem procesu przechodzenia od oralności do piśmienności (w kontekście biblijnym). Początki tej księgi sytuuje się w okresie asyryjskim, a tworzenie jej zasadniczego zrębu przypada na czasy babilońskie oraz perskie. Nie można przy tym zapoznać wpływów kultury greckiej, jednak zasadnicza uwaga będzie skierowana na świat Bliskiego Wschodu. To właśnie w tym kręgu tworzyły się i dojrzały te koncepcje, przesłanki i struktury rozumienia, które wpłynęły na kulturę, także tę piśmienniczą, starożytnego Izraela i Judy. Będą one poszukiwane w pismach starożytnego Bliskiego Wschodu (zwłaszcza Mezopotamii, Syrii i Egiptu) i zarazem

w samych tekstach biblijnych – przy czym jedno i drugie konfrontowane będą z wypracowaną dotąd wiedzą na temat starożytnej sztuki pisarskiej i kultury piśmienniczej. Poznanie tego kontekstu kulturowego posłuży również do zgłębienia biblijnego rozumienia świętości tekstu jako „pośrednika” w spotkaniu między człowiekiem a Bogiem.

W ramach procesu badawczego zastosowane zostaną dwa podejścia metodologiczne. Zasadniczym będzie metoda historyczno-krytyczna stosowana w biblistyce. Składać się na nią będą analiza słownictwa związanego z pisaniem i pismem oraz z kulturą piśmienniczą, elementy analizy zastosowanych form literackich oraz elementy egzegezy wybranych perykop biblijnych. Ponadto sporządzone zostaną również zestawienia synoptyczne, wykonana będzie analiza porównawcza tematów i tradycji dotyczących zapisów w Deuteronomium i Księdze Wyjścia. Równolegle zastosowane zostaną również elementy metod służących w badaniach kultury: poszukiwanie i analiza tematów i wątków, wzorów kulturowych, instytucji związanych z pisarstwem oraz wzajemnych relacji między nimi w ramach kultury. Zostanie ponadto zastosowana metoda porównawcza, zarówno sytuacji kulturowej, jak i tekstów starożytnych, stanowiąca rodzaj przejścia pomiędzy światem przekonań, koncepcji i wyobrażeń w krajach starożytnego Bliskiego Wschodu oraz w biblijnym Izraelu i Judzie.

Metoda porównywania tekstów biblijnych z tekstami z innych centrów kultury jest od dawna używana w biblistyce. Przyjęte podejście ma jednak nieco odmienny charakter. Nie jest porównaniem tylko na poziomie zawartości, treści dzieł literackich, ale odnosi się do kultury piśmienniczej, która stanowiła kontekst i środowisko dla powstania zarówno tekstów biblijnych, jak i innych tekstów starożytnych. Dotychczasowe analizy, czy to o charakterze synchronicznym, czy diachronicznym, skupiały na samym tekście biblijnym. Tymczasem w niniejszym opracowaniu istotnym elementem będzie odkrycie literackiego kontekstu powstawania, rozumienia i oddziaływania tekstu pisanego, czyli tego, co możemy nazwać „księgą”. Powiązanie interpretacji biblijnej z analizą kultury starożytnego Bliskiego Wschodu będzie miało zatem miejsce nie tyle na poziomie samych tylko treści, tematów i motywów literackich, ile na poziomie świata koncepcji wyobrażeń i przekonań, na poziomie znaczenia tekstu dla samej kultury – z jednej strony jest to kultura piśmiennicza, a z drugiej religijna, teologiczna.

Istotą analiz badawczych będzie odnalezienie struktur kulturowych i przesłanek teologicznych, na których opiera się koncepcja „księgi” zawarta w Deuteronomium, a także poznanie elementów warsztatu i procesu opracowywania kompozycji piśmiennej.

Poznanie, jak księga Deuteronomium była rozumiana przez pisarzy i odbiorców z czasu jej powstawania, pozwoli uchwycić, jak to rozumienie księgi wpłynęło na sposób przedstawienia zawartych w niej treści. Otwiera to nowy aspekt analiz biblijnych pism i wpływa na poszerzenie kontekstu interpretacyjnego Biblii.

Poznanie kultury piśmiennej i warsztatu literackiego ówczesnych pisarzy, a co za tym idzie – ich świadomości literackiej, stanowi nieodzowny wymóg badawczy i klucz do zrozumienia koncepcji „księgi” zawartej w Deuteronomium. Dotychczas ten sposób podejścia nie został szczegółowo opracowany. Monografię blisko związaną z podjętym przeze mnie problemem, opartą na rozprawie doktorskiej, opublikował Jean-Pierre Sonnet, *The Book within the Book. Writing in Deuteronomy* (Biblical Interpretation Series 14), Leiden – New York – Koeln: Brill 1997 (por. E. Otto, *Mose der Schreiber. Zu „poetics„ und „genetics„ in der Deuteronomiumsanalyse anhand eines Buches von Jean-Pierre Sonnet*, ZAR 6(2000), s. 320-329). Autor reprezentuje podejście narracyjne, a jego metoda polega głównie na opracowaniu poszczególnych części strukturalnych Deuteronomium pod kątem treści dotyczących księgi i pisania. W krótkim końcowym ekskursie (s. 262-269) porusza kwestię widocznych wpływów pisarskiej tradycji na Księgę Powtórzonego Prawa. Kwestia roli pisarzy w powstawaniu Deuteronomium jest też wzmiankowana w innych opracowaniach dotyczących tej księgi, na przykład przez Moshe Weinfeld, *Deuteronomy and the Deuteronomic School*, Oxford: Clarendon 1972, s. 158-171 [The Scribal Role in the Crystallization of Deuteronomy], nigdzie jednak nie opracowano jej w szerszym kontekście. Wśród opracowań związanych pośrednio z warsztatem pisarskim, w odniesieniu do Deuteronomium, w ciągu ostatnich 30 lat ukazały się różne publikacje poświęcone retoryce Deuteronomium, jej cechom mądrościowym oraz jej kompozycji literackiej w powiązaniu z różnymi zagadnieniami gramatycznymi (mowa zależna, liczba pojedyncza i mnoga adresata itd.; por. bibliografia).